

УДК 330.16:334.012.24

ВПЛИВ КОМАНДНО-АДМІНІСТРАТИВНОЇ ЕКОНОМІКИ НА ПОВЕДІНКУ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОМОГОСПОДАРСТВ

О. Кузик

Львівський національний університет імені Івана Франка

Тривалий період панування планової економіки в Україні зумовив формування значних диспропорцій у сферах виробництва, отримання доходів, споживання, заощадження та інвестування домашніх господарств. З'ясування сучасних тенденцій та перспектив економічної поведінки населення є неможливим без урахування досвіду попереднього періоду, часу командної економічної системи.

Ключові слова: поведінка домогосподарств, командно-адміністративна економіка, вимушені заощадження, тіньові економічні відносини, споживання домогосподарств.

Постановка проблеми. Достатньо глибоке розуміння сучасних тенденцій та особливостей поведінки домогосподарств в Україні неможливе без врахування і ґрунтовного дослідження їх поведінки за умов командно-адміністративної економіки. Тривалий період панування планової економіки в Україні зумовив формування особливого типу мислення, яке, значною мірою, визначає поведінку вітчизняних домогосподарств і сьогодні.

Мета дослідження. З'ясувати вплив досвіду економічної поведінки вітчизняних домогосподарств в останні роки функціонування планової економіки на прийняття економічних рішень у сферах споживання, заощадження, інвестування за роки незалежності України.

Виклад основного матеріалу. Зміни, які відбуваються в останні десятиліття в Україні та інших країнах пострадянського простору, надають багатий емпіричний матеріал для дискусій щодо співвідношення очікуваного і непередбачуваного у результаті проведення реформ. Відміна планування призвела не до зростання, а до скорочення виробництва; відмова від монополії на внутрішню торгівлю обернулася стихійним вивозом капіталу і природних ресурсів [1, с.3–4]. Тому для віднайдення *ex post* раціональних пояснень таких результатів і побудови моделей, які б обґрунтували поведінку українських домогосподарств за сучасних умов, проведемо короткий аналіз негативних чинників, що залишились у спадок від попереднього соціально-економічного укладу. Неврахування специфіки інститутційного середовища, яке склалося в пострадянських країнах, та особливостей впливу на економіку поведінки вітчизняних домогосподарств стало вагомою причиною виникнення диспропорцій в економіці незалежної України та проведення не до кінця виваженої макро-економічної політики.

У радянській науці домогосподарство як економічний суб'єкт не розглядалося через економічні та ідеологічні причини; одиницею аналізу виступала родина [2, с.60].

Основним і найважливішим чинником, що визначає поведінку домашніх господарств у сферах виробництва, споживання, заощадження та інвестування є їхні доходи. Формування обсягів, динаміки і структури доходів українських домогосподарств у складі СРСР відбувалося під впливом низки чинників, зокрема: системи державного управління, проведення державної соціальної політики, зростання основних економічних показників.

До 1985 р. відбувалося помірне зростання доходів домогосподарств, наближене до темпів зростання валового суспільного продукту поряд із незначними темпами інфляції. Цей період характеризувався державною власністю на всі засоби виробництва, централізованим плануванням та регулюванням фондів оплати праці, державним регулюванням суспільних фондів споживання й обмеженням доходів від власного підсобного господарства.

У період перебудови доходи домогосподарств хоч і нерівномірно, але суттєво зростали (близько 50% протягом 1985–1990 рр.), незначно перевищуючи темпи зростання валового суспільного продукту. Водночас швидкими темпами зростали й роздрібні ціни, причому частина інфляції мала приховану форму і виявлялась у формуванні «надлишкових, нереальних заощаджень» [3, с.89–90], які не були забезпечені товарною масою.

Попри постійне поширення інформації про зростання добробуту домогосподарств, соціальні гарантії та «впевненість у завтрашньому дні», фактично їхнє становище протягом 1980-х рр. щороку погіршувалось. Зростання добробуту не могло бути, оскільки показники ефективності виробництва постійно знижувались, а основна увага приділялася галузям промисловості, що виробляли засоби виробництва та були підпорядковані інтересам мілітаризації [4, с.354].

За рівнем доходів загалом українські домогосподарства протягом 1975–1989 рр. посідали сьоме – дев'яте місце. Водночас українські колгоспники за рівнем оплати праці посідали у 1980 р. – 13-те і у 1990 р. – 12-те місце [5, с.38–39]. Дивно, що попри найкращі землі та найвищу ефективність сільського господарства в Україні серед усіх республік, домогосподарства отримували фактично найнижчий дохід. Очевидно, це було зумовлено аграрною політикою СРСР та призначенням у цьому контексті України як сировинного придатку.

Значні диспропорції у поведінці населення спостерігались і у сфері споживання. Споживання домогосподарств в економіці Радянського Союзу здійснювалось на основі затверджених державою масштабів суспільних фондів споживання, які були покликані забезпечити планомірний вплив держави на формування структури видатків і споживання домогосподарств на користь поступового, якнайшвидшого за можливості зближення і вирівнювання соціально-економічного положення членів суспільства, соціальних груп, прошарків і класів [6, с.41]. Вважалося, що ці фонди є особливим привілеєм соціалістичного способу ведення господарства і покликані дбати про добробут кожного члена радянського суспільства.

Дані офіційної статистики дещо завищували реальний рівень споживання домогосподарств, оскільки не враховувався рівень зростання цін. Із 1970 р. темпи зростання пільг та виплат із суспільних фондів споживання суттєво сповільнились. Навіть незначне прискорення темпів зростання наприкінці 1980-х рр. не порушує тенденції, а зумовлене, більшою мірою, значними темпами інфляції.

Згідно даних табл. 1, виплати із суспільних фондів споживання домогосподарств відносно їхньої заробітної плати проявляли постійну тенденцію до зростання (окрім 1989 р.). При цьому зростали також і заощадження населення. Таким чином,

ефективність суспільних фондів споживання погіршувалась: не виконувалась основна їхня ціль – покращення добробуту домогосподарств та структури споживання, оскільки щораз більша частина виплат із цього фонду перетворювалась на заощадження в Ощадбанку та ощадних касах. Безпідставними виглядають також твердження про те, що ціни не мали ніякого впливу на споживання [7, с.32], оскільки як побачимо нижче, відбувалось постійне зростання обсягів вимушених заощаджень населення, а, отже, й прихованої інфляції.

Таблиця 1

Співвідношення заробітної плати та виплат і пільг, отриманих із суспільних фондів споживання в УРСР, протягом 1960–1989 рр., крб.

ПОКАЗНИКИ:	РОКИ						
	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1989
Середня заробітна плата робітників і службовців в рік, крб.	940	1127	1382	1602	1861	2087	2612
Виплати отримані із суспільних фондів споживання на душу населення, крб.	113	164	250	328	418	511	619
Відношення рядків 2/1	0,120	0,146	0,181	0,205	0,225	0,245	0,237

Джерело: розраховано автором за: [5, с.6; 7, с.122].

Головною ж складовою проблеми споживання вітчизняних домогосподарств у СРСР був дефіцит – відсутність або нестача споживчих благ в кількісному та якісному вимірі. Постійна дефіцитність товарів та послуг зумовлювалась незбалансованістю попиту домогосподарств і пропозиції благ. Причиною цього, передовсім, був принцип, на який опирались при адміністративному збалансуванні попиту і пропозиції: «забезпечення стійкого збалансованого зростання важкої промисловості – фундаменту економіки», що обґрунтовувалось необхідністю зміцнення обороноздатності країни з урахуванням міжнародної ситуації [8, с.109].

В економіці УРСР (і СРСР загалом) визначались також раціональні норми споживання товарів споживчого призначення, зокрема продуктів харчування (табл. 2). Усі зміни в споживанні домогосподарств передбачались рекомендаціями, що відображали загальні закономірності розвитку структури споживання в залежності від зростання матеріального добробуту. Такі рекомендації були направлені на раціоналізацію споживання.

Попри це, як свідчать дані табл. 3, такі норми практично ніколи не були задоволені повністю, оскільки ряду надзвичайно важливих продуктів завжди бракувало: м'яса та м'ясопродуктів, молочних виробів, овочів і фруктів, яєць. Попри високу дефіцитність продовольчих товарів, їх частка в загальному виробництві знижувалась [8, с.83].

Перейдемо до аналізу заощаджень домогосподарств УРСР. За визначенням науковців, домашні господарства, які швидко або несподівано розбагатіли, часто не в змозі різко змінити усталені звички та стиль життя і упродовж доволі тривалого періоду часу заощаджують високу частку свого доходу. Така ж ситуація виникає у випадку гострого дефіциту товарів та послуг і одночасному збільшенні доходів, що було притаманне економіці Української РСР.

В УРСР поведінка домогосподарств значною мірою визначалася через нормативне обмеження споживання – продаж предметів тривалого користування (квартир, автомобілів, побутової техніки тощо) за попереднім записом (у профспілкових органах, записами у картках). Це приводило до зростання заощаджень, що мали, по

суті, вимушений характер (відсутність можливості використати доходи на споживання через постійний дефіцит товарів та послуг).

Таблиця 2

**Споживання домогосподарствами важливих продуктів харчування в УРСР та
раціональні норми споживання в СРСР, 1950–1985 рр. (в кг на душу населення в рік)**

Номенклатура продуктів споживання	Раціональні норми споживання	1970 рік	1975 рік	1980 рік	1985 рік	1990 рік
М'ясо і м'ясопродукти	82	49	60	61	66	68
Молоко й молочні продукти	405	311	335	331	350	373
Яйця, шт.	292	156	210	239	276	272
Риба і рибопродукти	18,2	15,9	15,9	16,7	18,5	17,5
Цукор	40	41,4	45,4	51,8	46,5	50
Овочі	146	103	118	115	124	102
Фрукти і ягоди	113	35	-	40	50	47
Картопля	97	156	143	133	139	131
Хліб і хлібопродукти	110	155	151	146	138	141

Джерело: складено автором за: [6, с.42, с.160; 8, с.149].

Згідно з даними офіційної статистики, у другій половині 1960-х років рівень особистих заощаджень домогосподарств в СРСР становив приблизно 6%, у 1970-х роках він спершу зріс до 8%, а потім знизився до 4%, відтак знову зріс і наприкінці 1980-х досягнув 13 %.

Основну частину заощаджень населення становили вклади в ощадкаси і установи спеціалізованого Ощадного банку УРСР та деяку невелику частку – вклади в Державний банк СРСР. Протягом 1965–1990 рр. простежувався постійний приріст вкладів домогосподарств в ощадкасах та Ощадбанку. Так, сума вкладів за цей період зросла у 24,3 рази – від 3,5 млрд. крб. до 84,9 млрд. крб.; більш ніж у 5,6 рази зросла величина середнього вкладу домогосподарства. Позитивну динаміку показали також зміни середнього вкладу на душу населення в Україні – відбулось зростання у 21,3 рази: від 77 крб. до 1642 крб.

Починаючи з 1950 р., заощадження зростали швидше доходів населення і рівень заощаджень підвищувався відносно зростання рівня доходу. Скажімо, за 1951–1975 рр. в УРСР середньорічний темп приросту реальних доходів домогосподарств становив 5,4%, тоді як середньорічний темп приросту заощаджень – близько 15%, в тому числі за 1968–1977 роки – відповідно 5,1 та 16% [7, с.245]. Протягом 1965–1990 рр., сума вкладів в Ощадбанку УРСР у міського населення зросла у 23,7 рази (з 2,6 до 61,5 млрд. крб.), тоді як у сільських домогосподарств зростання вкладів відбулось у 26 разів (0,9 до 23,4 млрд. крб.). Сама ж величина вкладу у міських домогосподарств збільшилась за цей період у 5,2 рази (від 321 крб. до 1674 крб.), у сільських – у 6,8 разів (від 286 крб. до 1944 крб.) [власні розрахунки].

Високі темпи зростання заощаджень домогосподарств в УРСР трактувались радянськими науковцями як закономірний процес, який вказував на підвищення добробуту населення. Водночас не враховувалась низка чинників, які визначали цей рівень заощадження: постійний дефіцит товарів, відсутність альтернативних способів зберігання та вкладення грошей тощо.

Для цілей заощадження у СРСР існував практично єдиний банк, який був монополією – Ощадний банк СРСР. І хоча Ощадбанк виплачував закладами відсоток, нижчий за реальний темп падіння купівельної спроможності грошей, домо-

господарства змушені були вкладати кошти у цей банк [9, с.393]. Якщо, скажімо, інфляція наприкінці 1980-х років становила приблизно 8%, то середня фактична ставка виплат Ощадбанку СРСР за вкладом населення дорівнювала 2,5% [9, с.394]. Згідно з висновками частини науковців, саме особисті заощадження населення були основою того, що економіка Радянського Союзу не розорилася [9, с.387–413].

Важливою частиною аналізу поведінки домогосподарств у директивно-плановій економіці є також вивчення тіньової діяльності останніх. Період з початку Другої світової війни до середини 50-х рр. ХХ ст. відзначався стрімким погіршенням якості життя домогосподарств, що пов'язано головним чином із значною втратою трудового потенціалу в період війни та перелаштуванням економіки на військові рейки. Незважаючи на економічне зростання початку 1950-х рр., рівень життя характеризувався вкрай низькими життєвими стандартами, коли більшість населення постійно вирішувала проблему фізичного виживання. Відповідаючи на падіння життєвих стандартів, домогосподарства:

- постарались змінити структуру зайнятості, збільшуючи за можливості частку працюючих, що активно підтримувалося державою;
- розпочали пошук додаткових джерел доходу, зокрема розвивали «альтернативні» економічні види діяльності. Прикладом такої діяльності було особисте підсобне сільське господарство чи дрібне кустарне виробництво, що заохочувалося державою; або ж торгівля на чорному ринку, спекуляції, прямі крадіжки – з чим держава активно боролася.

Аналізуючи результати соціологічних досліджень емігрантів з СРСР до США на початку 1990-х рр., американські вчені виділили ряд чинників, що зумовили швидкий розвиток тіньових економічних відносин на рівні домашніх господарств [10, с.285–296]:

1. Заборона на всі види легальної приватної діяльності в СРСР призвела до пошуку інших шляхів додаткового заробітку.
2. Багато товарів масового споживання обкладалися дуже високими непрямими податками, тоді як інші групи товарів субсидувалися державою, що створило можливість пропонувати покупцю більш дешеві товари без держнацінки, використовуючи для їх виробництва дешеву державну сировину.
3. Практично всі ціни підпадали під централізований контроль, причому державні ціни були нижчі ринкових, що стимулювало спекуляції та зростання контрабанди.
4. Не до кінця продумана система планування призвела до хронічної нестачі товарів та послуг, байдужості до потреб споживачів.
5. Постійно незадоволений попит на інтелектуальні послуги, пов'язані з мистецтвом, літературою, релігією, етнічними цінностями, молодіжною культурою тощо, зумовлений свідомою політикою уряду, змушував домогосподарства шукати нелегальні шляхи для задоволення цих потреб.
6. Абсолютне панування державної власності, незважаючи на жорсткі санкції за її розкрадання, провокувало прагнення до розкрадання чи використання в цілях власної наживи в тих, хто працював у держсекторі.

На думку ініціаторів цього дослідження саме останній пункт був визначальним у формуванні неофіційних особистих доходів домогосподарствами Радянського Союзу.

Серед радянських публікацій часто зустрічалась інформація про підпільну економіку, хоча чітких і узагальнених даних про це не існувало. Саме тому подібні опитування емігрантів були важливим методом збирання інформації. Вперше

вивчення поведінки радянських домогосподарств методом анкетування емігрантів проводилось в Ізраїлі у 1970-х рр. Г.Офером та А.Винокуром. У цьому дослідженні основну увагу було зосереджено на особисті доходи домашніх господарств, заощадження, сприйняття побічних доходів тощо.

Автори статті відзначили: «Наші дані показують, що радянські домогосподарства мають додаткові доходи завдяки найрізноманітнішим і несподіваним джерелам. Образно кажучи, видиме життя радянської людини сіре і смутне. Але скрита частина – доволі квітуча і різноманітна» [10, с.291]. Із даного дослідження можна зробити такі висновки:

- найбільш поширеним видом приватної економічної діяльності в СРСР були виробництво і продаж продуктів харчування з особистих ділянок.
- доходи від такої діяльності в натуральній (виробництво заради споживання) та грошовій (продаж на «колгоспних» неорганізованих ринках) формах частково враховувалися в оцінках радянського ВВП.
- офіційні оцінки масштабів приватної торгівлі в СРСР значно занижені. Згідно даних офіційної статистики, загальна вартість продажів на колгоспних ринках у 1977 р. становила – 7,3 млрд. крб. або 45 крб. на душу населення в рік. Дані ж проведеного дослідження вказують на суму 35,5 млрд. крб. або понад 210 крб. на душу населення в рік.
- радянська статистика замовчувала дані про приватні покупки і продажі поза офіційними ринками. Статистика оцінювала їх у розмірі 3,2 млрд. крб. для міського населення або 20 крб. на душу населення в рік. Водночас згідно даних згаданого дослідження ця сума становила 37 млрд. крб., що становить 230 крб. на душу населення. Основна частина цієї суми припадала на нелегальний приватний дохід, отриманий з: продажу продуктів з приватних ділянок; торгівлі продуктами, вкраденими з колгоспів та підприємств харчової промисловості; збуту продуктів, вироблених нелегальними підприємствами з використанням викраденої сировини.

Г.Гросман і В.Тремл оцінили чистий валовий дохід від приватного сільського господарства приблизно в 18–22 млрд. крб. щорічно. Причому для великих міст середній розмір цих покупок на душу населення коливався в межах від 170 крб. (в Санкт-Петербурзі) до 570 крб. (у Львові) [10, с.294].

Висновки. Таким чином, у результаті довгострокового диспропорційного розвитку економіка СРСР отримала унікальні риси, не властиві економіці жодної країни в світі. Це, своєю чергою сформувало особливий тип поведінки домогосподарств, не характерний жодній іншій державі. Відсутність будь-яких ринкових елементів в економіці, розкуркулювання зумовили вимирання підприємництва як особливого ресурсу домогосподарств. Жорсткий авторитаризм виховав у населення боязнь щодо нового, невідомого. Оскільки вся господарська діяльність в економіці опиралась на затвержені плани, це сприяло апатії населення, зниженню прагнення досягнути чогось більшого і поставило вітчизняні домогосподарства у дуже складні умови.

1. Институциональная экономика : учебник / под. общ. ред. А.Олейника. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 704 с. – (Серия экономическая).
2. Журавський А.Ю. Домогосподарство в системі еколого-економічних відносин / А.Ю. Журавський, О.О. Каленська // Вісник СумДУ. Серія економічна. – 2009. – №2. – С.59–63.
3. Доходи та заощадження в перехідній економіці України / за ред. С.Панчишина та М.Савлука. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І.Франка, 2003. – 406 с.

4. Злупко С.М. Економічна історія України : навч. посіб. / С.М. Злупко – К. : Знання, 2006. – 367 с.
 5. Народное хозяйство СССР в 1990 г.: статист. ежегодн. / Госкомстат СССР. – М. : Финансы и Статистика, 1991. – 752 с.
 6. Майер В.Ф. Планирование социального развития и повышения уровня жизни народа / В.Ф. Майер. – М. : Изд-во МГУ, 1988. – 270 с.
 7. Майер Дж. Міжнародне середовище бізнесу: конкуренція та регулювання у глобальній економіці : пер. з англ. / Дж. Майер, Д.Олесневич. – К. : Либідь, 2002. – 704 с. : рис., табл., граф.
 8. Чернявский У.Г. Потребности, товарооборот, потребление материальных благ / У.Г. Чернявский. – М. : «Наука», 1981. – 269 с.
 9. Трудный поворот к рынку / науч. ред. Л.И. Абалкина ; сост. Е.М. Юдина. – М. : Экономика, 1990. – 559 с.
- Grossman G. Measuring Hidden Personal Incomes in the USSR / G. Grossman, V.G. Tremblay // The Unofficial Economy. Consequences and Perspectives in Different Economic Systems / ed. by S. Alessandrini, B. Dallago. Gower, 1987. – P.285–296.

EFFECT COMMAND ECONOMY IN DOMESTIC HOUSEHOLDS BEHAVIOR

O. Kuzyk

Ivan Franko National University of Lviv

The long period domination of the planned economy in Ukraine led to the formation of significant disparities in the areas of production, income, consumption, savings and investments of households. Clarification of current trends and prospects of economic behavior of people is not possible without the experience of the previous period.

Key words: household's behavior, command economy, forced savings, shadow economic relations, household consumption.

ВЛИЯНИЕ КОМАНДНО-АДМИНИСТРАТИВНОЙ ЭКОНОМИКИ НА ПОВЕДЕНИЕ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ДОМОХОЗЯЙСТВ

О. Кузик

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

Длительный период плановой экономики в Украине обусловил формирование значительных диспропорций в сферах производства, получения доходов, потребления, сбережения и инвестирования домашних хозяйств. Выяснение современных тенденций и перспектив экономического поведения населения не представляется возможным без учета опыта предыдущего периода, времени командной экономической системы.

Ключевые слова: поведение домохозяйств, командно-административная экономика, вынужденные сбережения, теневые экономические отношения, потребления домохозяйств.